

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת פנחס, תשס"ו
מספר 661

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

שטר חצי זכר

"שטר חצי זכר" הוא מושג משפטי שעוסק בהלכות ירושת הבת. על פי הכתוב בפרשתנו, מדין תורה בנות אינן יורשות את אביהן, אלא אם כן אין לו בנים: "וְאֵל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל תִּדְבָר לֵאמֹר אִישׁ כִּי יָמוּת וְכֵן אֵין לוֹ וְהֶעֱבַרְתֶּם אֶת נַחְלָתוֹ לְבָתוֹ" (כז:ח). ולמדו חז"ל: ¹ "הבנים יירשו והבנות ייזונו", כלומר לאחר מותו של אדם נכסיו עוברים לבניו כירושה.² הבנות מקבלות את חלקן על-פי הסעיף המשפטי "מזונות", לא "ירושה".

בדרך כלל סעיף ה"ירושה" נכבד בהרבה מסעיף ה"מזונות". היורשים חייבים לפרנס את הבנות, כלומר לתת להן "מזונות", רק אם הן עדיין קטנות ו/או לא נשואות, שהרי הנשואות - פרנסתן מוטלת על בעליהן. החוק הקובע ש"הבנים יירשו והבנות ייזונו" מבטא את התפיסה שעול פרנסת המשפחה מוטל על הבנים, ולשם כך הם זקוקים לרכוש אביהם, והבנות – הן אינן חייבות להשתתף בעול הפרנסה. גם האלמנה, אשת הנפטר, אינה יורשת את בעלה. היורשים חייבים לפרנס גם אותה, אפילו כשהיא אינה אמם, או, לחילופין, לשלם לה את

סכום הכתובה שאביהם התחייב לה בזמן נישואיהם.³ על חוקי ירושת הבת אומר הרדב"ז:⁴ וחכמי הגויים תופסים עלינו, איך אפשר שלא הורשה התורה כלום לבת, ואני רגיל להשיב להם שהתורה ירדה לסוף דעת ישראל הרחמנים כי אָחִיהָ יִפְרֶנְסוּ אוֹתָהּ וישיאווה לפי כבודה.

במהלך הדורות נתקנו בקהילות ישראל תקנות שונות ונערכו הסכמים פרטיים במשפחות, מתוך רצון להוסיף על דין התורה בעניין ירושת הבנות. תקנה קדומה מסוג זה נמצאת כבר בחז"ל. כדי להבין את הדרוש תיקון נדגים מצב משפחתי שהיה קיים בתקופות קדומות: נניח שבמשפחה פלונית, יעקב נשא את רחל לאישה, ובעת נישואיו כבר היה אב לבן, ראובן, מנישואיו לאישה אחרת. אביה של רחל נתן לה כמתנת נישואין שטח חקלאי רב ערך. לרחל וליעקב נולד בן – יוסף. כאשר נפטרה רחל, ירש אותה יעקב,⁵ והשדה שניתן לה כנדוניה עבר לבעלותו. לאחר זמן נפטר גם יעקב, ורכושו, כולל השדה שירש מרחל, התחלק בין בניו - ראובן ויוסף. כלומר ראובן קיבל חלק מהשדה שפעם היה שייך לאביה של רחל למרות שאין לו כל זיקת ירושה אליו. הדבר נראה כלא-הוגן, וגרם לתופעה שהורים המעיטו במתן רכוש לבנותיהם הנישואות, מחשש שהרכוש יעבור לידי משפחות אחרות.

כדי לתקן את המצב הזה תיקנו חז"ל תקנה המכונה "כתובת בנין דכרין".⁶ משמעות התקנה במקרה המתואר לעיל היא שיוסף – הבן של רחל ויעקב – הוא לבדו יירש את כל הרכוש שהיה של רחל, כולל כל

¹ משנה כתובות פ"ד מ"ו.

² ראה רש"י כתובות מט ע"א, ד"ה הבנים יירשו, שסובר שזאת היא תקנת "בנין דכרין" שנעסוק בה להלן, ולא ירושה רגילה.

³ משנה כתובות פ"ד מ"ב.

⁴ ספר מצודת דוד, ואלקווא תרכ"ב, סימן תק"ל.

⁵ משנה כתובות פ"ו מ"א.

⁶ משנה כתובות פ"ד מ"י.

הזכויות שיעקב התחייב כלפיה בכתובה שכתב לה בזמן נישואיהם. חז"ל מתארים את מטרת התקנה:⁷ "כדי שיקפוץ אדם וייתן לבתו כבנו".

תקנת "בנין דכרין" הייתה בתוקף עוד מאות שנים לאחר חז"ל, אבל המשמעות המעשית שלה הלכה ופחתה, עד שהיא בוטלה לחלוטין. נסיבות ביטול התקנה עמומות.⁸ המהר"ם מרוטנבורג מציין:⁹ "לא נודע לי על הבירור אם נמנו עליה הגאונים לבטלה או בטלה מאליה", והרמ"א קובע בצורה נחרצת:¹⁰ "מימי לא ראיתי ולא שמעתי בימים אלה להגבותה".

במקביל לירידת קרנה של "כתובת בנין דכרין" מוצאים בתפוצות ישראל השונות תקנות אחרות ומנהגים שונים הבאים להסדיר את חלקה של הבת בירושת אביה.¹¹ המהר"ם מרוטנבורג¹² מביא מקרה מסובך שבו אב נתן לבתו ולחתנו שטר התחייבות, לפיו יירש החתן יחד עם שאר בניו:

דברי ריבות בשערינו על אודות ראובן שהיה לו בכור ופשוט וכת, ¹³ והשיא את הבת וכתב ונתן לחתנו "מהיום ולאחר מיתה לטול כאחד מן הבנים", ואחר כך מתה אשתו (של ראובן), ונשא אחרת והוליד בנים ממנה, ומתה גם השנייה, ונתן להם גם (התחייבות) שירשו עם שאר אחיהם חלקם המגיעים בירושה, אחר כך מת גם הוא.

האב נתן לחתן של בתו מנישואיו הראשונים שטר התחייבות, שחלקו בירושה יהיה כמו של אחי אשתו. במהלך השנים נולדו לו עוד בנים, מאשתו השנייה, והמהר"ם נתבקש לפסוק מה חלקו של החתן בירושה. לאחר חישוב מורכב פסק המהר"ם שהחתן יקבל שישית מהירושה.

ידוע על תקנות ומנהגים שונים של התחייבות האב לבתו וחתנה בעניין הירושה. תקנת "שטר חצי זכר" היא הידועה והנפוצה שבהן. מהותו של "שטר חצי זכר" היא שטר שנותן אב לבתו בעת נישואיה, ובו הוא מתחייב שבמותו יהיה שיעור חלקה בירושתו מחצית מחלקם של הבנים. היו גם מקרים שהאב התחייב שחלקה של הבת בירושה יהיה זהה לחלקם של שאר הבנים, כלומר "שטר זכר שלם".¹⁴ "שטר חצי זכר" נחשב למתנת נישואין שהאב העניק לבתו כתוספת לנדוניה, ולמעשה זאת הייתה מתנה גם לחתן, שהרי עתידים הוא ואשתו לקבל ירושה יחד עם גיסיו לאחר מות חותנו.

השימוש במושג "שטר חצי זכר" מופיע לראשונה לפני כחמש מאות שנים, אבל יש הטוענים שהוא קדום עוד יותר.¹⁵ הרמ"א¹⁶ מדבר עליו כבר כעל דבר נפוץ ומקובל – "שטר חצי זכר שנוהגין בו האידנא". יש לזכור שלא כל האבות נתנו לבנותיהם שטר חצי זכר. כך לדוגמה מספרת גליקל המל¹⁷ על פטירת אביה:¹⁸

בעלי זצ"ל וגיסיו ר' יוסף סג"ל לא רצו לקבל ירושה, אף על פי שלכל אחד היה שטר חצי זכר, והשאירו הכל לאמי וליתומים.

בתרבות היהודית האירופאית, שטר חצי זכר נחשב לסמל של מעמד, שרק היהודים העשירים יכלו להרשותו לעצמם. כך לדוגמה מכניס הסופר י"ל פרץ לפיו של גיבור סיפורו את החלום להיות עשיר:¹⁹ "ואז הלא מצבו יהיה איתן! את הבנים ישלח אל אחת הישיבות, להבנות יתן שטר-חצי-זכר ... וכו' וכו'".

עם הקמת המדינה התעורר הצורך לקבוע תקנות בדיני ירושה. בימי ממשלת המנדט, פסקו בתי הדין הרבניים, לפי דרישת החוק המנדטורי, חלוקה שווה של הירושה בין הבנים והבנות. הרבנים הראשיים, הרב

⁷ בבלי כתובות נב ע"ב.

⁸ השערות שונות בדבר נסיבות ביטול התקנה ראה: מ' אלון, **המשפט העברי**, כרך א, ירושלים תשנ"ב, עמ' 538; י" ריבלין, **שטר חצי זכר**, דיני ישראל י"ז (תשנ"ג-תשנ"ד) עמ' קנה-קעט.

⁹ **שו"ת מהר"ם מרוטנבורג** מהד' בלאך, ברלין תרנ"א עמ' 176.

¹⁰ אה"ע סימן קיא, סעיף ה.

¹¹ הדבר אינו מוסכם שתקנות אלה הם המשך ותחליף לתקנת 'בנין דכרין'. כך אמנם היא שיטתו של ריבלין (הערה 8 לעיל), אבל יש הבדלים ניכרים ומהותיים בין תקנות אלה: תקנת 'בנין דכרין' מקנה זכויות ירושה לנכדיו של אבי הבת, ואילו תקנת 'חצי זכר' מקנה זכויות לחתנו של אבי הבת; תקנת 'בנין דכרין' מונעת העברת רכוש ממשפחה למשפחה ואילו תקנת 'חצי זכר' לא מונעת זאת; תקנת 'בנין דכרין' מעודדת הוצאת רכוש מרשות האב מרצונו, בחייו, ובסכום לא מוגדר, ואילו תקנת 'חצי זכר' מוציאה רכוש מיורשי האב, בשיעור מוגדר וקבוע.

¹² **שו"ת מהר"ם מרוטנבורג** חלק ד (דפוס פראג) סימן אלף ד.

¹³ כלומר היו לו שלושה ילדים: בן בכור ועוד בן ובת.

¹⁴ תקנה שהבנות יורשות בשווה עם הבנים מוצאים לראשונה בין תקנות טוליטולא, והיא מובאת בשו"ת הריטב"א, סימן קפ. גם בתקנות חכמי מרוקו ישנה תקנה כזו, המבוססת על תקנת קאשטיליה קדומה. ראה ש' בר-אשר, **ספר התקנות**, ירושלים תשנ"א, עמוד 52: "כשישארו אחריהם בנים ובנות, יירשו הבנות שווה בשווה עם הבנים".

¹⁵ ש' אסף, **לשאלת הירושה של הבת**, ספר היוכל לי' פרידמאן, ברלין תרצ"ז, חלק עברי, עמודים 8-13.

¹⁶ אבן העזר סימן צ', סעיף א'.

¹⁷ גליקל היא יהודיה מגרמניה, שרשמה את תולדות חייה ומשפחתה לפני כשלוש מאות שנים. נולדה בשנת ת"ז (1647) ונפטרה בשנת תפ"ז (1727).

¹⁸ **זכרונות גליקל המל**, תרגום א"ז רבינוביץ, מהדורת דביר, תרפ"ט 1929, עמוד 68.

¹⁹ מתוך הסיפור "נומר 42", **כל כתבי י"ל פרץ**, כרך שלישי, ספר ראשון, הוצאת דביר, תשכ"ב, עמוד יט.

הרצוג והרב עוזיאל זצ"ל, רצו להחזיר עטרה ליושנה, ולהביא לידי כך שהצדדים יתרצו לחלוקת ירושה בבתי הדין הרבניים לפי דין התורה. הם גם קיוו וציפו, שהכנסת, בית המחוקקים של המדינה, בבואה לחוקק חוק ירושה ישראלי, תרצה לבסס אותו על ההלכה, ואם הרבנות הראשית תתקן תקנות נחוצות שהן אפשריות מבחינה הלכתית, הכנסת אולי אף תאמץ את חוק הירושה ההלכתי.²⁰ הרבנים הראשיים הכינו הצעה לחוק ירושה הלכתי, שבין השאר התבסס גם על תקנת "שטר חצי זכר",²¹ אולם הצעתם נתקלה בהתנגדות של רוב רבני ישראל ולא יצאה אל הפועל. בכנסת נתקבל חוק הירושה בשנת תשכ"ה (1965), כמעט ללא זיקה להלכה. על-פי החוק בישראל הבנות והבנים חולקים את הירושה בשווה. כיוון שהדבר אינו עולה בקנה אחד עם ההלכה, עלתה לפני מספר שנים הצעה על-ידי הרב גולדברג,²² לחדש בימינו את תקנת "שטר חצי זכר" או "שטר זכר שלם", ובכך לגרום שהנוהג החוקי המקובל במדינה יתקיים על-פי ההלכה. הרב גולדברג מציע: "לנהוג למעשה שבכל חתונה יכין הרב שטר חצי זכר או זכר שלם ויבקש מאבי הכלה שיחתום על שטר זה". למיטב ידיעתי, ההצעה לא התקבלה למעשה, ולא ראינו מי שמחתים בחתונה את הורי הכלה על שטר מעין זה. ייתכן שצריך לחדש את קריאתו של הרב גולדברג ולהחזיר את השימוש ב"שטר חצי זכר", כדי שחוקי מדינת ישראל בנושא זה יתנהלו גם על-פי חוקי התורה.

ד"ר יואל שילה
המכללה האקדמית אשקלון

²⁰ ראה בהרחבה: ז' ורהפטיג, **תקנות הרבנות הראשית**, הרבנות הראשית לישראל – שבעים שנה לייסודה, הוצאת היכל שלמה תשס"ב, עמודים 85 - 131.

²¹ הרב י"א הרצוג, **תחוקה לישראל על פי התורה**, כרך ב' – הצעת תקנות בירושות, עורך א' ורהפטיג, ירושלים תשמ"ט, עמוד 108.

²² הרב ז"נ גולדברג, **ירושת הבת (לחידוש מנהג שטר חצי זכר)**, תחומין ד', אלון שבות תשמ"ג, עמודים 342-353.